

Középkori és modern zsidó irodalom

BBN-HEB11-313, BBV-101.82, BMVD-101.121

Panelóra, koordinálja: *Biró Tamás*

2021. február 24.:

Rabbinikus irodalom: Misna- és Talmud-kommentárok, kódex-irodalom

Elnézést kérek az ismétlés miatt azoktól, akik járnak a *Zsidó vallás és kultúra 2. órá*ra is

A szóbeli tan „dogmája”

Mit is kapott Mózes a Szinájón (Sínai-hegyen)?

**Schnorr von Carolsfeld,
'Die Bibel in Bildern',
1860.**

Mit is kapott Mózes a Szinájon (Sínai-hegyen)?

A rabbinikus teológia alaptétele:

- a teljes **Írott Tant** (Írott Tóra = a Pentateuchus teljes szövege)
- a **Szóbeli Tant** = Szóbeli Tórát.

Schnorr von Carolsfeld,
'Die Bibel in Bildern',
1860.

Mi a Misna?

Lásd az
„Irod tört. 2.”
órán!

Hagyományos rabbinikus narratíva:

• Írott tan *Tora se-bikhtav* תּוֹרָה שֶׁבִּכְתָב
Tóra (Mózes öt könyve): *Genesis, Exodus, Leviticus, Numeri, Deuteronomium.*

• Szóbeli tan *Tora se-be-al-pe* תּוֹרָה שֶׁבְּעַל־פֶּה
„Használati utasítás”:

- Tóra-értelmezési módszerek (hermeneutikai szabályok)
- A Tórában explicit formában nem leírt további részletek
- ...

*A rabbinikus zsidóság
„alapdogmája”:
Mózes mindkettőt
egyformán megkapta
a Sínai-hegyi
kinyilatkoztatás során*

A Tóra a rabbinikus teológia szerint

Szináj hegy – Mózes (i. e. 1312)

Írott „Tóra”

תּוֹרָה שֶׁבִּכְתָּב *tora se-bi-khtav*

Tóra ⊂ Héber
Biblia /
Tanakh

Szóbeli „Tóra”

תּוֹרָה שֶׁבְּעַל־פֶּה *tora se-be-al-pe*

Misna ⊂ Talmud ⊂ Rabbinikus
irodalom

Misna, Pirké avot 1,1

Mózes megkapta a Tórárt a Szinai-hegyen, és átadta Józsuénak. Józsué átadta a bölcseknek. A bölcsek átadták a prófétáknak. A próféták pedig átadták a Nagy Gyülekezet embereinek (*ansé kneszet ha-gdola*).

ÉMIKUS NARRATÍVA:
a vizsgált kultúra
saját elbeszélése.

Hagyományláncolat

Regensburg Humas, 1300 k.

A szent szövegek kommentálása

- A szent szöveg kanonizálása: az adott kultúra alapjaiba beépül, és tananyaggá válik.
- A szent szövegek nyelvezete *archaizálódik*:
 - Idővel változik a nyelv (zsidók esetén: áttérés az arámira, majd judeo-nyelvekre).
 - A kanonizált szöveg nyelve egyre régebbinek hangzik (archaikus nyelv), majd...
 - ... egyre kevésbé lesz érthető – *magyarázni kell* a nyelvet.
- A szent szövegek mint a teológia, etika és a vallásjog forrása:
 - A leírt szöveg nem beszél. Minden értelmezés kérdése (pl. parancs? kérdés? irónia?). (Héber Biblia: magánhangzók hiányában még több jelentés lenne lehetséges.)
 - Ami leírva: mit jelent pontosan? adott szituációban hogyan alkalmazandó? stb.
 - Ami nincs leírva, de „oda értendő”.
 - Akár leírva, akár nem: *miért?*

Teológia, vallásfilozófia és vallásjog

Isten – mint bölcsesség

A vallásos ember célja ennek megismerése

- „Filozófia” = a bölcsesség szeretete.
 - *Alexandriai Philón, Szt. Ágoston...:* „bibliocentrikus”-sá teszik az addig nem szent könyv-alapú gör. filozófiát.
 - *Baruch/Benedictus Spinoza:* ismét megszabadítja a filozófiát a szent könyvektől (a modern filoz. kezdete).
- Teológia
- Misztika: ezoterikus bölcsesség megismerése, Isten megtapasztalása.

Isten – mint akarat

A vallásos ember célja eszerint élni

Valamint: a mindennapi élet megszervezése.

- *Halákha:* *mi-de-orajta* (tórai), *mi-de-rabbanan* (rabbinikus), *minhag* (szokás)
- *Saría:* isteni eredetű jogrendszer
Fiqh: a saría ember által történő kutatása
- keresztény vallásos etika
+ kánonjog

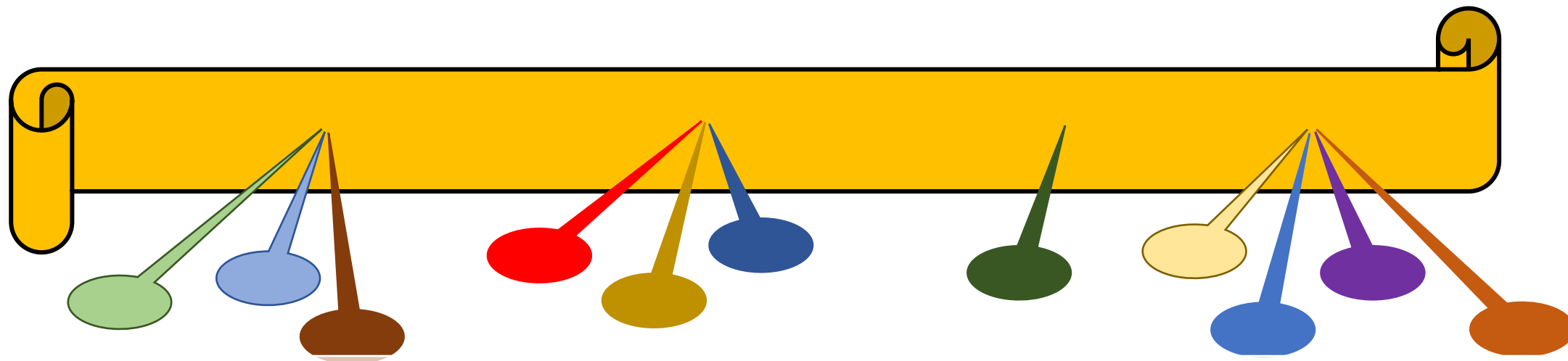
A szent könyvek kommentálандók mindkét szemszögből

A vallásjog területei

A vallásjogba tartozhat: *(de vallásonként és koronként változik!)*

- Kimondottan vallási-rituális kérdések
 - Például az áldozatok rendje, a liturgia rendje, ünnepek, rituális tisztaság...
- A vallási intézményrendszerek működési rendje
- Hagyományosan a vallást érintő (de a modern korban attól elszakadt) kérdések
 - Pl. családjog (esküvő, válás, öröklés)
- Mai fogalmaink szerint nem vallási kérdések (pl. zsidóságban és iszlámban)
 - Pl. polgári jog (pl. adásvétel), büntetőjog (*vö. etika*), öröklési jog (*vö. családjog*).
- Etika – vallási alapokon
 - Létezik-e, és ha igen, hol van a vallás és az etika határa?
Lehet-e ellentmondás vallás és etika között?

Bibliaértelmezés, hagyománycsomagok, rabbiniikus művek (*Misna, midrásgyűjtemények, Haggáda*)

midrásgyűjtemények:
- halákhikus midrások

Misna
Toszefta

széderesti
Haggáda

barajták

??

- aggádikus midrások

Jeruzsálemi Talmud
Babilóniai Talmud

TANAITIKUS
KORSZAK

AMÓRAI
KORSZAK

A szent szövegek kommentálása

„Kohn egy becsületes ember.
Bocsánatot kérek.”

A **szóbeli tan** dogmája mint
a rabbinikus értelmezés legitimációja:
„a mi értelmezésünk az egyedüli helyes,
mert Istentől és Mózesből származik”.

- Autoritatív, pl. rabbinikus és egyházi értelmezési hagyományok, szunna.
- Síita iszlám, karaita zsidóság, reformáció: az értelmezési hagyomány elvetése.
Sola Scriptura = 'egyedül a Szentírás'. Luther: a Szentírás önmagát magyarázza.
(egyúttal az autoritatív értelmezést képviselő tekintély megkérdőjelezése → egyházszakadás)
„Szól”-e hozzánk a Biblia? Értelmezhető-e a szent szöveg *önmagában* ?
- Posztmodern (pl. *Stanley Fish*): az értelmezés szabad, de a lehetséges értelmezéseknek határt szab az értelmezési közösség (*interpretive community*).

A szent szövegek kommentálása

„A Tórának
hetven arca van”
(Abraham ibn Ezra; Zóhár; stb.)

„Kohn egy becsületes ember.
Bocsánatot kérek.”

A **szóbeli tan** dogmája mint
a rabbinikus értelmezés legitimációja:
„a mi értelmezésünk az egyedüli helyes,
mert Istentől és Mózesből származik”.

- Autoritatív, pl. rabbinikus és egyházi értelmezési hagyományok, szunna.

- Síta irodalom (pl. Maimonides) az értelmezési hagyományok legitimációja.

Maimonides: Misne Tora, Bevezetés (részlet)
milyen bibliaértelmezési technikával bizonyítja a szóbeli tan létét?

- Posztmodern (pl. Stanley Fish): az értelmezés szabad, de a lehetséges értelmezéseknek határt szab az értelmezési közösség (*interpretive community*).

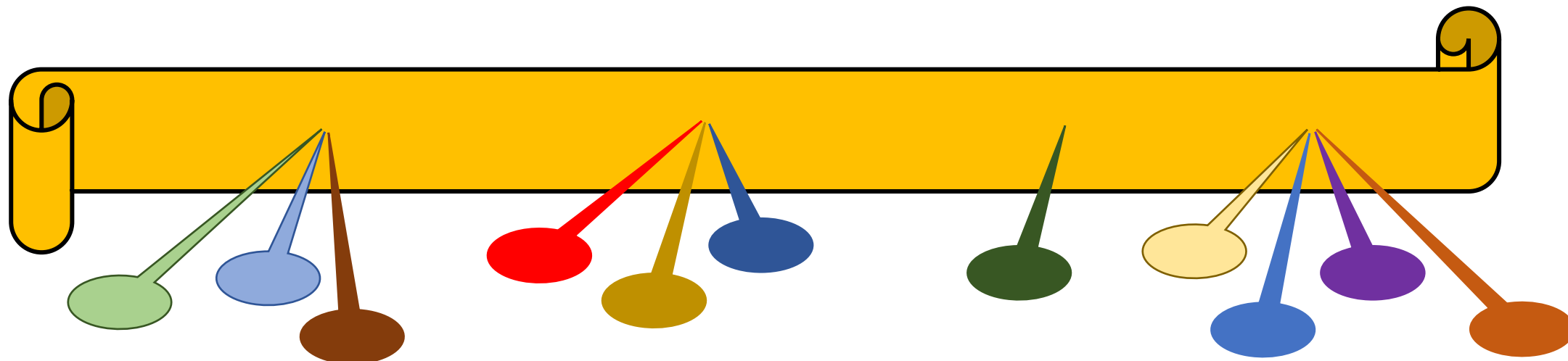
Maimonides: Misne Tora, Bevezetés (részlet)

<http://birot.web.elte.hu/courses/2021-irod3/MT-bevez.pdf> (ford.: BT)

Minden parancsolat, amelyek Mózesnek a Szinájon adattak, a magyarázatukkal együtt adattak. Amint írva van: „És adom neked a kőtáblákat, a törvényt (*tora*) és a parancsolatot (*micva*)” (Exod 24, 12). A törvény (*tora*) az írott törvény[re vonatkozik], míg a parancsolat (*micva*) a magyarázatá[ra]. És megparancsoltatott nekünk, hogy a törvényt (*torát*) a parancsolat (*micva*) alapján cselekedjük meg. És ez a parancsolat (*micva*) az, amit szóbeli tannak neveznek.

כל המצות שניתנו לו למשה
בסיני בפירושן ניתנו. שנאמר
ו**אתנה לך את לוחות האבן**
ו**התורה והמצוה**. תורה זו תורה
שבכתב. והמצוה זו פירושה.
וצונו לעשות התורה על פי
המצוה. ומצוה זו היא הנקראת
תורה שבעל פה.

Bibliaértelmezés, hagyománycsomagok, rabbini művek (*Misna, midrásgyűjtemények, Haggáda*)

midrásgyűjtemények:
- halákhikus midrások

Misna
Toszefta

széderesti
Haggáda

barajták

??

- aggádikus midrások

Jeruzsálemi Talmud
Babilóniai Talmud

TANAITIKUS

KORSZAK

AMÓRAI

KORSZAK

A „hagyománycsomagok” elrendezési formái:

- *Midrás:* a bibliai szöveg rendjében
- *Misna, Toszefta:* tematikusan: 6 rend, 63 traktátus (→ fejezetek, misnák)
- *Barajta:* szabadon „lebegő” hagyománycsomag, amelyet a két Talmud egyikében idéznek.
- *Haggáda:* a peszahi széderest rendje
- ?? szabadon „lebegő” hagyománycsomag, amely elveszett, vagy más formában maradt fenn (pl. utalások piijutokban, középkori kommentárok)

Rabbinikus irodalom (késő ókor)

A klasszikus rabbinikus irodalom térben és időben

Lásd az
„Irod tört. 2.”
órán!

	Palesztina	Babilónia
<i>Tannaitikus kor:</i> (kb. 70 – kb. 220)	Misna Toszefta halakhikus midrásgyűjtemények ...	---
<i>Amorai kor:</i> (kb. 220 – kb. 500)	Jeruzsálemi Talmud aggadikus midrásgyűjtemények ...	Babilóniai Talmud

A zsidó történelem dióhéjban zanzásítva

Ismétlés

-1000 -500 0 500 1000 1500 2000

Izrael földje / Palesztina

Izrael

Bibliai kor:
Héber Biblia

Tannák **Amorák** **Gaonok** **Risonim** **Ahronim**

Első szentély kora

Babiloni fogság

Második szentély kora

I.sz. 500 körül: A **Babilóniai Talmud** lezárása

I.sz. 220 körül Jehuda ha-Naszi: **Misna**

1038. Babilóniai gaonátus vége

1492. Spanyolországi zsidók kiűzetése

Könyvnyomtatás megjelenése

1948. Izrael Állam megalapítása

I.e. 587. Első szentély pusztulása

I.sz. 70. Második jeruzsálemi szentély pusztulása

A rabbinikus irodalom kulcsművei

- i. sz. 200-220 körül: *Misna*
(220-250?): *Toszefta*
3. század: „halákhikus” midrásgyűjtemények
- 350 körül (?): *Jeruzsálemi (Palesztinai) Talmud*
500 körül (?): *Babilóniai Talmud*
4 – 10... század: „aggádikus” midrásgyűjtemények

tannaitikus
korszak

amórai
korszak

Misna + gemara = Talmud

misna: hagyomány a tannaitikus korból, amint azt *rabbi Jehuda ha-Naszi* i. sz. 200 körül megszerkesztette és a *Misna* c. műben elrendezte.

gemara: a misnához fűzött kommentárok, annak értelmezései, viták...; valamint mindenféle további anyag az amórai korból (kb. 220–400/500/600).

- Felmerülő kérdések:**
- (1) Mit jelent pontosan a misna szövege? Mire vonatkozik? Hogyan alkalmazandó új / más szituációkban?
 - (2) Ellentmondások különböző tannaitikus források közt?
 - (3) Mi a misnai vélemény tórai forrása?
 - (4) ...

kommentárok: középkori és kora újkori rabbik magyarázatai (pl. *Rasi*, 1040–1105, a belső margón), további diszkussziói (pl. *Toszaft*, a külső margón), forrásmegjelölései, szövegkritikai megjegyzései...

A kép forrása: http://news.bbcimg.co.uk/news/special/panels/13/nov/talmud/img/graphic_1383310626.jpg

Egy Talmud-lap (bBer. 2a) a standard (vilnai) kiadásból

Megj.: rabbinikus irodalom = késő ókori
(*Misna, Talmud, midrások, targumok...*)

Középkori rabbinikus irodalom

A középkori rabbinikus irodalom forrásai

- Héber Biblia
 - Babilóniai Talmud
 - A (késő ókori) rabbinikus irodalom további forrásai:
 - Misna
 - Toszefta, halákhikus / tannaitikus midrások
 - Jeruzsálemi / Palesztinai Talmud
 - Aggádikus / amórai midrások
 - Szóbeli hagyományok
- + Korábbi középkori irodalom

Miben hozott újat a középkor?

1. A „szerzői ego” előtérbe kerülése.
2. Írásbeliség fokozatos növekedése, művek növekvő cirkulációja
 - A kéziratok ára (munkaigény és az alapanyag – pergamen – ára)
 - A nyomtatás jelentősége (például a *Sulhan arukh* elterjedésében)
 - kora újkor és az *ahronim* korszak nyitánya.
3. Műfaji differenciálódás
 - Vö. a Babilóniai Talmuddal mint „összművészeti alkotás” (*Gesamtkunstwerk*).

A középkori rabbinikus irodalom műfajai

- Biblia-kommentár *(ld. múlt órán)*
- (Babilóniai) Talmud-kommentárok és egyéb művek kommentárjai
- Kódex-irodalom
 - Minhag-irodalom
- responsumok *(ld. következő órán)*

A középkori rabbinikus irodalom műfajai

- Biblia-kommentár *(ld. múlt órán)*
- (Babilóniai) Talmud-kommentárok és egyéb művek kommentárjai
- Kódex-irodalom
 - Minhag-irodalom
- responsumok *(ld. következő órán)*

+ filozófia

+ misztika

+ etika

+ ...

(néhány hét múlva)

A középkori rabbinikus irodalom műfajai

- Biblia-kommentár
- (Babilóniai) Talmud-kommentár és egyéb művek...
- Kódex-irodalom
 - Minhag-irodalom
- responsumok

*hol a „rabbinikus”
irodalom határa?*

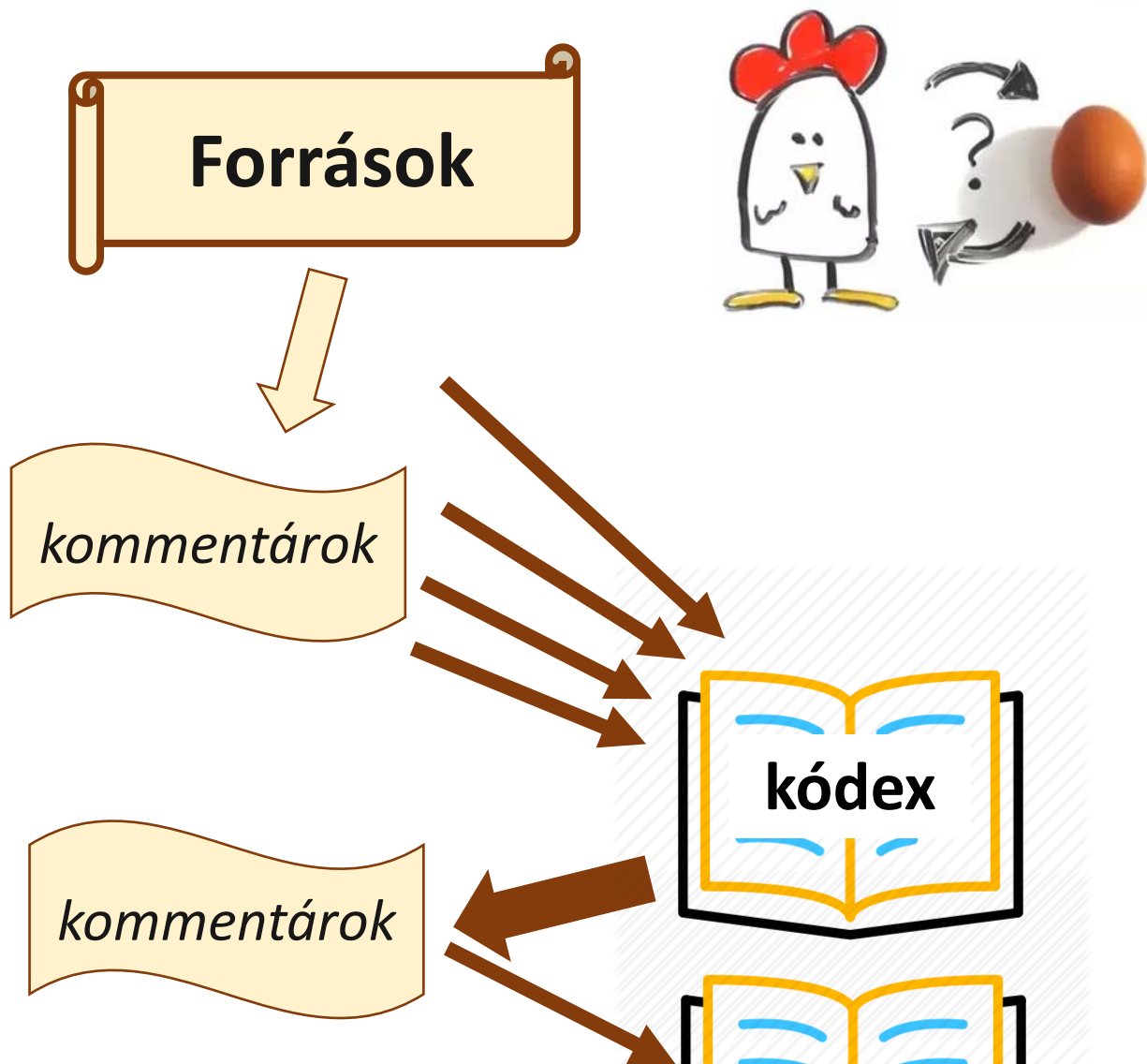
+ filozófia
+ misztika
+ etika
+ ...

+ tudomány
+ folklór
+ szépiro-
dalom
+ ...

Kommentárok, kódexek és responsumok

- Kommentárok *pl. Biblia-, Talmud-, Tur-, Sulhan arukh-kommentárok*
 - A kommentár csak formailag függ a kommentált szövegtől, de önálló szellemi alkotásként kezelendő. *Pl. ḥiddusim egy-egy Talmud-traktátushoz.*
- Halákhikus kódexek *pl. Misne Tora, Tur, Sulhan arukh... (és továbbiak)*
 - A halákha szisztematikus kifejtése.
- Responsum *egyes rabbik responsumgyűjteményei*
 - Eseti kérdésekre adott válaszok, részletes indoklással.

A kommentár és a kódex „dialektikája”

A kódex kodifikálja a normatív halákhát. Általában a cél a könnyű használhatóság, források magyarázata (megjelölése) nélkül.

A kommentár:

1. Értelmezi a kódexet.
2. Továbbgondolja, részletezi, finomítja, aktualizálja a kódexet.
3. Rávilágít a kódex forrásaira.
4. Ritkán: vitatkozik is a kódexszel.

Kódex vagy kommentár?

Kommentár

- Terjedelmesebb.
- A kommentált szöveg tekintélyére épül.

- Askenázi világ: ez a domináns.
(Középkor: elaprózott politikai hatalom, elaprózott rabbinikus tekintély.)

Kódex

- Könnyebben kezelhető, praktikus.
- A szerző tekintélyétől függ.

- A szefárd világra jellemző.
(Középkor: centralizált politikai hatalom, nagyobb rabbinikus tekintély.)

A rabbinikus irodalom kulcsművei: kódexek

- 11. század: R. Jichak b. Jakob Alfaszi / Rif
- 12. század 2. fele: Maimonides / Rambam: *Misne Tora*
- 13. század 2. fele: R. Aser ben Jehiel / Rabbenu Aser / Ros
- 14. század eleje: R. Jakob b. Aser: *Arbaa turim* (= Tur)
- 16. század közepe: R. Joszef Karo: *Sulhan arukh*
R. Mose Iszerlesz: *Mappa*

Keressenek rá ezekre a nevekre a szakirodalomban, hogy egy kicsit ismerkedjenek velük...

Miért nem adok meg pontosabb évszámokat? 1. Nincs értelme bemagolni őket. 2. Bárhol utána tudnak nézni. 3. Sok esetben bizonytalanok vagyunk.

Neves kommentárok

- A Misnához (i.sz. 3. század eleje, r. Júda ha-Naszi)
 - Maimonides (1135/8–1204) *Misna*-kommentárja
 - Ovadja Bertinoro („Bartenura”, kb. 1450–1516)
 - Jom-Tov Lipman Heller (1579-1654): *Toszefot Jom Tov*
 - ... + Rasi és mások Talmud-kommentárjainak vonatkozó részei.
- A Babilóniai Talmudhoz (i.sz. 3. századtól kezdve; lezárva a 6. század körül)
 - Rasi (1040–1105) *Talmud*-kommentárja
 - Toszafot: a toszafisták (askenázi – francia és német – rabbik a 12-14. században, köztük Rasi unokái: r. Smuel b. Meir [*Rasbam*], *Rabbenu Tam*...) közös munkája.
 - Aser ben Jehiel (Ros, kb. 1250–1327)
 - ... [nagyon-nagyon sok!]

Az aláhúzottakat kell megtanulni. A többiről most hallanak, és ha újból találkoznak majd a témával, tudják, hol kell utánanézni.

A *Sulhan arukh* egyik fő forrása a RIF [Alfaszi], a *Misne Tora* és a *Tur* mellett

Ld. még Turán Tamas handoutját (2015):

<http://birot.web.elte.hu/courses/2021-irod3/readings/irod3-03.pdf>

Neves kommentárok

- A Turhoz (*Arba'a turim*, Jakob b. Aser, 1270?–1340)
 - Jozsef Karo (1488–1575): *Bét Jozsef*
 - ...
- A Sulhan arukhhoz (1565, r. Jozsef Karo + Mose Iszerlesz: *Hagahot ha-mappa*)
 - 17. századi lengyel-litván rabbik: Avraham Abele Gombiner (*Magen Avraham*), David b. Smuel ha-levi Szegal (*Turé zahav*), Sabtaj b. Meir ha-Kohen (*Szifté kohen*)...
 - Israel Meir ha-Kohen Kagan = *Hafec Hajim* (*Misna berura*)
- További művekhez:
 - A *Misne Torá*hoz, a Palesztinai Talmudhoz...
 - Bármely más rabbinikus műhöz
 - Szuperkommentárok más kommentárokhoz (például Rasihoz).

Az aláhúzottakat kell megtanulni. A többiről most hallanak, és ha újból találkoznak majd a témával, tudják, hol kell utánanézni.

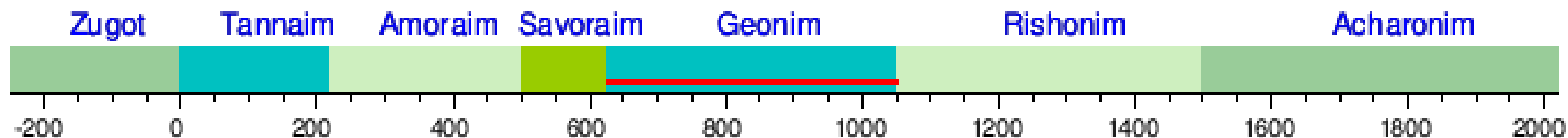
Ld. még Turán Tamas handoutját (2015):

<http://birot.web.elte.hu/courses/2021-irod3/readings/irod3-03.pdf>

Összefoglalás mára:

a rabbinikus irodalom korszakolása

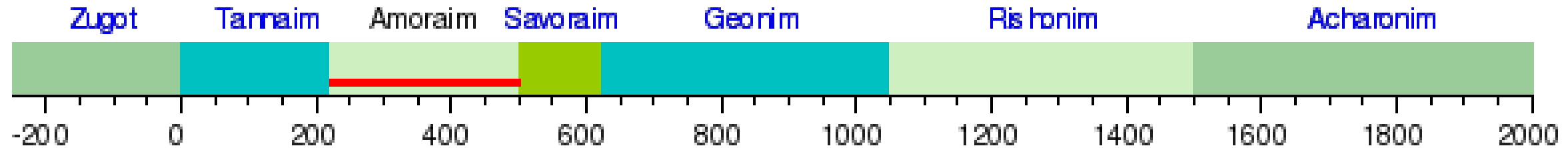
A rabbinikus irodalom főbb korszakai

- ... – i. sz. 220 körül: tannák תנאים / tannaitikus korszak
- 220 k. – 500 körül: amórák אמוראים / amórai korszak
- 500 k. –1038: gáonok גאונים / gáoni korszak
- 10. század – 15. század: risonim ראשונים
- 16. század – máig: aḥronim אחרונים

*évszámok:
hagyományos
kronológia
alapján*

A rabbinikus irodalom korszakai

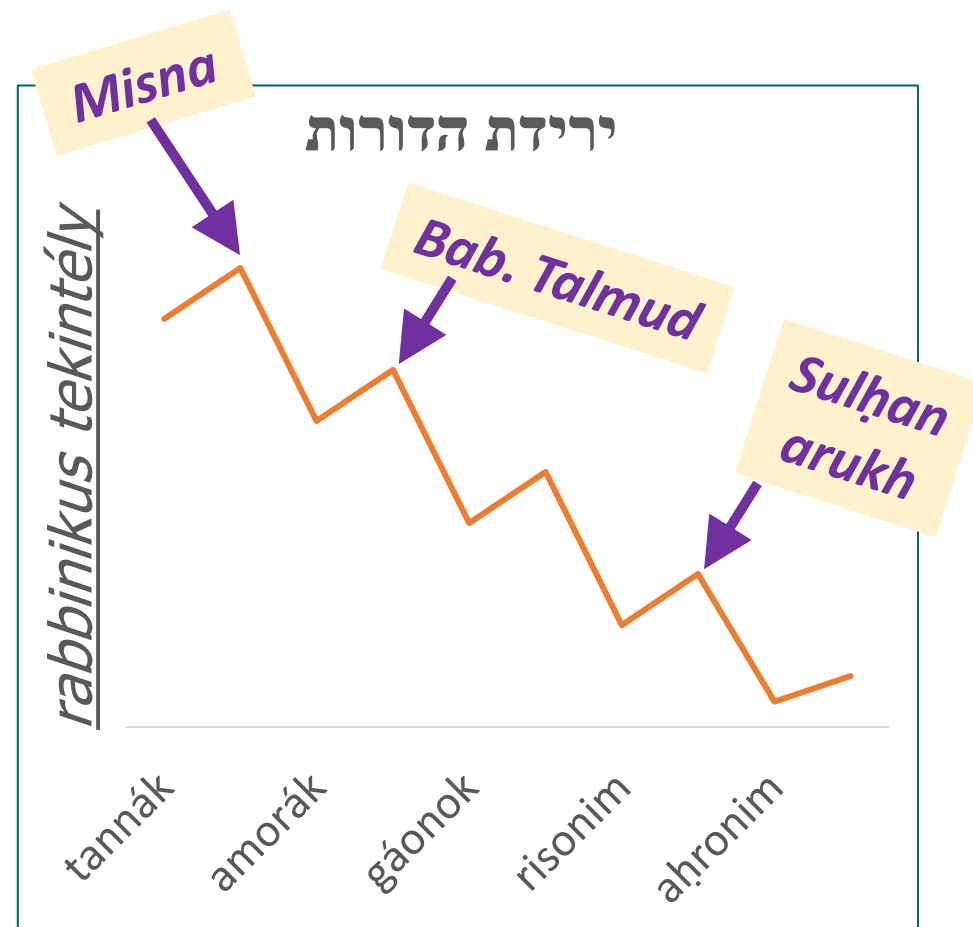
Jövő héten: a rabbinikus irodalom három „paradigmája”:

1. A Héber Biblia szerint épül fel:
Midrásgyűjtemények, bibliakommentárok, Zóhár...
2. A Misna szerint épül fel:
Pl. Misna, Toszefta, Jeruzsálemi Talmud, Babilóniai Talmud, talmudi kommentárok...
3. A Tur és a Sulhan arukh szerint épül fel: pl. aḥaronim responsumai

Jeridat ha-dorot ירידת הדורות

'a generációk süllyedése, hanyatlása'

- Minél közelebb a kinyilatkozáshoz, annál nagyobb a rabbinikus tekintély.
- De egy korszakon belül nagyobb a tekintélye a későbbinek, aki ismeri és képes szintetizálni a korábbi véleményeket.

első héten

Mitől zsidó a zsidó irodalom?

	Szerző	Közönség	Téma	„Jelleg”
<i>Biblia-magyarázat</i>	✓	✓	✓ / ?	✓ / ?
<i>Halákhikus irodalom</i>	✓	✓	✓	✓
<i>Liturgiai költészet</i>	✓	✓	✓ / ?	✓ / ?
<i>Középk. héber világi költészet</i>	✓	✓	? / ✗	✗ / ? / ✓
<i>Középkori zsidó filozófia</i>	✓	? / ✓	? / ✓	? / ✓
<i>Újkori zsidó filozófia</i>	✓	✗ / ? / ✓	✗ / ? / ✓	✗ / ?
<i>Misztika</i>	✓	✓	? / ✓	✗ / ? / ✓

Olvasnivaló

(honlapon, jelszóval)

Erősen ajánlott háttéranyag:

- BT jegyzetei Turán Tamás előadásához (2015, 2017).

Forrás erre a hétre:

- Maimonides, *Misne Tora*, Bevezetés (részlet).

Források jövő hétre:

- Kódexek és responsumok a királyra mondott áldás témakörében.

Fontos nevek, címek, fogalmak ezen a héten:

- Halakhikus kódex. Micva. Tarjag-micvot (műfaj). Halakha. Aggada. Minhag.
- R. Slomo ben Jichak (Rasi). Toszafisták (baalé ha-Toszafot).
- Jichak Alfászi (Rif).
- Mose ben Majmon / Rambam / Maimonides. Misna-kommentár. Misne Tora.
- Rabbi Aser ben Jehiel (Ros). Rabbi Jakob ben Aser: Arbaa turim (Tur).
- Jozsef Karo. Mose Isszerlesz (Rema). Sulhan arukh.

Ez nem az óra összefoglalása! Az összefoglalást maguk írják meg!

*Köszönöm a figyelmet,
és viszlát jövő héten!*

*és várom az
összefoglalásokat!*